

Esemény az urálaltaji nyelvészet terén.

Thomsen V.: Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi.
Notice préliminaire. Extrait du Bulletin de l'Académie des sciences et
des lettres de Danemark 1893. — Kopenhága 1894.

Valóságos eseménynek kell mondanunk azt a fölfödözést, melynek hírért az itt jelzett füzetben vesszük. Csak nemrég adta ki a helsingforsi finn-ugor társaság és a szent-pétervári akadémia azokat a rejtélyes feliratokat, melyeket részint az Orkhon, részint a Jeniszej folyó mellett fedeztek fel. Már 170 év óta tudják, hogy Szibéria déli részén a Jeniszej felső folyásánál vannak különös betűkkel irt föliratok, melyeket sehol egyebütt nem találtak, olyan nyelven, melynek kulcsát idáig nem sikerült megtalálni. Mégis csak néhány éve, hogy a feliratokat pontosan ismerjük, mióta u. i. a helsingforsi és szentpétervári tudományos társaságok gondoskodtak hű lemásolásukról és kiadásukról. (V. ö. *Inscriptions de l'Iénisséi recueillies et publiées par la société finlandaise d'archéologie.* Helsingfors 1889. — *Donner: Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Iénisséi. Mémoires de la société finno-ougrienne, IV. — Inscriptions de l'Orkhon recueillies par l'expédition finnoise 1890. et publiées par la société finno-ougrienne.* Helsingfors. 1893. — *Alterthümer der Mongolei, Im Auftrage der kaiserl. Akademie der Wissenschaften, herausgegeben von Dr. W. Radloff.* Szentpétervár 1892. — *M. G. Schlegel: La Stèle funéraire du Teghin Giogh. Mém. de la société finno-ougrienne, III.* Helsingfors 1892.).

Thomsen a jelzett füzetben a feliratok közül csak kettővel foglalkozik. Mind a kettő négyoldalú oszlop, melynek egyik oldalán kínai felirat olvasható. Emezt már magyarázták Gabelentz és pontosabban Schlegel (v. ö. a fent idézett füzetet) és e magyarázatoknak eredménye kétségtelen, hogy tudniillik *K^ciueh*

ti(k)-kin vagyis *Kiueh* fejedelem (törökül *tigin*), *Kut-tho-luk khohan* vagyis *Kutlug kán* (*qutluq* törökül annyi mint szerencsés) fiának emlékére állították. A feliratnak egész pontos kelete van, mely megfelel a mi időszámításunk szerint a 733-ik év január 28-ának. *Kiueh* fejedelmet a kínai források is ismerik és szerintök a *Tu-kiue* vagyis török nép fejedelmi házához tartozott. Ez a nép igen hatalmas volt azon a vidéken a 6-ik század közepétől egész 745-ig, ekkor pedig egy rokon néptörzs tette tönkre hatalmukat: az ujugrok. *Kiueh* 731-ben halt meg.

A másik emlék körülbelül egyidejű az elsővel; felirata is nagyrészt egyezik amazzal. Ezt a másodikat *Kiueh* fejedelem öcscse emlékére állították, ki 734-ben halt meg.

Történeti szempontból tehát elég határozottan meg van állapítva ez emlékek jelentősége, de hasztalan volt eddig minden kísérlet ama rejtélyes feliratok megfejtésére, melyek az oszlopoknak háromnegyed részét betöltik.

Ezek a feliratok, épúgy, mint a kínai nyelven írottak, függélyes sorokban vannak elhelyezve, úgy hogy a betűk fekszenek, és hegyük balra, lábuk jobbra van fordulva. Kétségtelen, hogy a sorokat felülről lefelé kell olvasni, mint pl. a kínai vagy mongol írásban, nem pedig alulról felfelé. Más kérdés azonban, hogy a sorok hogy következnek egymás után? Vajjon jobbról balra-e, mint pl. a kínaiiban, vagy balról jobbra, mint a mongolban? Mind a két kiadás az utóbbi feltevésből indul ki. Thomsen mindene-előtt megállapította, hogy ez a feltevés nem állhat meg. Ezen következtetésre úgy jutott, hogy a két feliratnak közös részeit összehasonlította egymással és egyes mondatoknak megállapíthatta az elejét és a végét. Ugyanarra az eredményre jutott azáltal, hogy egyes szakaszoknak a végét is megállapíthatta, a melyeket egymástól nagyobb köz választ el.

A megfejtésre irányult eddigi kísérletek mind abból indultak ki, hogy hasonlatosságokat kerestek a szóban levő írásjegyek és más ábécék betűi közt. Hogy ez az összehasonlítás az írás történetére nézve hasznossá válhasson, Thomsen mindene-előtt azt tartja szükségesnek, hogy az egyes betűknek értéke legyen megállapítva. Ennélfogva egészen más oldalról kell a megfejtőnek elindulni. Thomsen először is azt kutatta, minő helyzetekben fordulnak elő a különböző jegyek és szavak, és minő külön-

ségek vannak ugyanazon szónak ismételt leírásai közt; felhasználta továbbá mindenekelőtt a felvilágosításokat, melyeket a kínai feliratok szolgáltatnak. Azt már mások is észrevették, hogy itt nem közönséges kétnyelvű felirattal van dolgunk. Ezt bizonyítja, egyéb körülményeket mellőzve, már az a tény is, hogy az ismeretlen nyelvű felirat négyszer-ötször olyan hosszú, mint a kínai nyelvű.

Thomsennak sikerült teljesen megfejteni a különös írást és rövid közleményében el is mondja, milyen úton haladt és milyen eredményhez jutott. A jegyek száma 38, és ez már eleve valószínűvé teszi, hogy nem közönséges betűírás van előttünk, melyben minden egyes hangnak egy-egy külön jegye van, hanem szótagírás, vagy legalább olyan, mely különböző helyzetekben egyazon hangot is többféleképen jelöli. Thomsen először is azt kereste, vajon vannak-e a magánhangzóknek külön jeleik és melyek azok. Ezt elég könnyű volt megállapítani, mert valahányszor az $x y x$ csoport fordult elő, vagyis valahányszor egyazon jegy volt irva egy másik jegynek előtte is, utána is: valószínű volt, hogy ha az x mássalhangzó, akkor az y magánhangzó és megfordítva. Ily módon rájött, hogy 3 közönséges jegy magánhangzót jelöl. Ezt megerősítette az a meglepő észlelet, hogy ama 3 jegy egyazon szóban majd ki van irva, majd pedig el van hagyva. Ennek természetes magyarázata az, hogy a magánhangzók az illető írásban el is maradhattak, akkor tudniillik, mikor könnyű volt őket kipótolni. Minthogy eleve fel lehetett tenni, hogy a felirat török nyelvű, Thomsen azt is vizsgálta, vajon az egyes magánhangzók micsoda más betű, vagyis micsoda mássalhangzók szomszédságában kerülnek elő. Azt is megfigyelte, hogy a magánhangzók nem fordulnak elő mind együtt vegyesen ugyanazon szóban, hogy tehát csak ugyan olyan nyelv lappang e feliratokban, melyeknek szavai a magánhangzó-illeszkedés törvényének vannak alávetve. Azonkívül a különböző betűk összehasonlítása és a helyzetek megfigyelése, melyekben előfordulnak, arra is rávezette, hogy mely jegyek fejeznek ki egymással rokon hangokat, hogy melyek fejeznek ki zárhangokat, orrhangokat stb. Néhány jegyről azt is megállapíthatta, hogy nem egyes hangokat, hanem mássalhangzó-csoportokat jelölnek.

Hogy azonban ezen úton tovább haladhasson, szükséges volt legalább néhány szónak az értékét meghatározni és mindenek-

előtt meg kellett keresni azokat a tulajdonneveket, melyek a kínai szövegben is szerepelnek. Ezeket sokáig hasztalan kereste, mert mint utólag kiderült, a neveknek nagy része nincsen is meg ama feliratokban. Mégis volt két szó, melyre mindig jobban ráirányult figyelme. Az egyik igen gyakran fordult elő, még pedig olyan kapcsolatokban, melyekről igen valószínű volt, hogy a kánnak címét fejezik ki; ez a szó olyan betűn végződött, a mit eleve *i*-nek vélt a megfejtő. Mindez arra következtetésre vezette, hogy az a szó nem egyéb, mint *tāñri* (*tengri*), mely mind a mongolban, mind a törökben közönséges, és eget, istent jelent. A másik szóról hosszas habozás után azt kellett tartania, hogy ez az egyetlen szó, a melyben a fejedelem neve rejtőzhetik. Ez a név kínai feliratokban, mint már említve volt, *K'ueh-ti(k)-k'in*, és eddig azt hitték, hogy ennek török formája *Kök-tigin*, vagyis Kök fejedelem (*kök* = kék; *Giogh*, a mit Schlegel ír, kevésbé megfelelő forma). Azonban a szónak harmadik betűje nem egyezett az elsővel és utóbb kiderült, hogy csakugyan nem *k* hangot jelent, hanem *l*-et. A név tehát így olvasandó: *Kül* vagy *Köl-tigin*, és a kínaiak az *l*-et elhagyták, mivelhogy náluk szótag végén nem fordul elő.

Minthogy e két szóban megvan a *t*, *ü* és *k* betű, könnyű volt megfejteni a *türk* szót, mi a feliratokban igen gyakran előfordul (= török, a kínai feliratokban *Tu-kiue*). Ez kétségtelenné tette, hogy a feliratok nyelve török, a mit már eleve lehetett várni a történeti adatok s a szók és nevek alapján, melyek a kínai feliratokban fordulnak elő.

Az így megtalált hangértékekkel helyettesítve az illető betűket, mind több meg több szót meg lehetett fejteni és ezek segítségével mind más meg más betűk értékeit meg lehetett állapítani, míg végre az egész ábécze meg volt fejtve. Ma már Thomsen az ő előleges jelentésében (melyet 1893. decz. 15-én terjesztett a dán akadémia elé), teljes határozottsággal kimondja, hogy a betűk értékét és a feliratok legnagyobb részének hangzását és tartalmát megállapította, s közli is az összes betűket hangértékükkel együtt. A megfejtett szövegekből, minthogy még sok apróság nem egészen világos, csak egynéhány kifejezést közöl a szerző: *kök tāñri* = kék ég, *jariz jir*, barna föld; *tāñritäg tāñridä bolmiş türk bilgü qayan* a mennyhez hasonló (vagy isteni), az égben volt bölcs török kagán;

täänridä q[u]t bulmiš^{al}[p] bilgä täñ[r]i u^uγur q[ar]an...] = az égben boldogságot talált vitéz és bölcs ujjur kagán.

A mi a feliratoknak nyelvét illeti: minden ízében török, kiejtése teljesen illeszkedő, igen közel rokona az ujjurnak, de nem egészen azonos vele. Az ábécze eredetét Thomsen még nem tárgyalja, s a betűket hangértékükkel együtt közölve egyelőre csak arra a hasonlatosságra figyelmeztet, mely e jegyek és a pehlevi ábécze jegyei közt mutatkozik.

A megfejtés mindenesetre igen jelentékeny esemény a mi nyelvészetünk terén, s ámbár nem remélhetjük, hogy az orkhoni fölíratok a magyar őstörténetről is adnak némi fölvilágosítást, fontosakká teszi őket már az a körülmény, hogy bennük birjuk az uráaltaji nyelvcsaládnak legrégebb nyelvemlékét. Török-tudós honfitársainknak — ha már az első megfejtés dicsőségétől elestek — nem képzelhetek vonzóbb föladatot, mint ha a közzétett ábécze segítségével most már ők is rajta lesznek, hogy a fölíratok tartalma mentül előbb teljesen meg legyen állapítva. (A fölíratok kiadásai meg vannak nálunk az akadémiai könyvtárban s a múzeumi régiségtár kézi könyvtárában).

U. i. Épen mikor e jelentésemet fölolvastam az Akadémiában, érkezett meg Radloff füzete, melyben már is közölve van Thomsen ábéczéje alapján az egyik nagy fölírat. A füzetnek czíme: *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül Tegin. Von W. Radloff.* St. Pétersbourg. Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences 1894. 4-r. 35 l. — Radloff eredeti jegyeivel és átiratban is közli a fölíratot, azonfölül a fordítást is mellékli, s igéri, hogy utólag szójegyzéket és nyelvtani jegyzeteket fog hozzáfűzölni.

SIMONYI ZSIGMOND.

Alít és uráaltaji társai. Az *alít*, *alejt*, *alojt* ige a. m. vél, tart vminek, l. NySz. és Tsz. Alakjára nézve lehet műveltető ige, mint *állít*, *szállít*. De mi az alapszava? Nyomra vezet a finn *olettaa*, mely ugyanazt jelenti, pedig nyilván az *ole* 'van' ige műveltetője, tehát a. m. 'letetni', azaz mondani v. gondolni, hogy van (vö. *halatni*: mondani, hogy meghalt, *származtatni* stb.); l. Jelent. alapv. 32). — Úgy látszik, az uráaltaji nyelvekben különben is honos ez az észjárás: a mandsuban legalább szintén alítást, vélest jelent a létige műveltető formája: *o-bu*, l. NyK. XX. 381. — Tehát *alojt*, **olojt* = **colajt* a *vol* 'van' igéből.

SIMONYI ZSIGMOND.